

Görkəmlı maarif xadimi: Sultan Məcid Qənizadə

Misir Mərdanov
professor, əməkdar elm xadimi

Əsgər Quliyev
dosent

Müasirleri ölçümzdə çağdaş, dünyəvi "rus-müsəlman (Azerbaiyan)" məktəblərin qurularından, yeni məktəb hərəkatının banilərindən biri olan görkəmli məarif xadimi, bir sıra ana dili dörslikləri və tədris lüğətlərinin tərtibçisi, məarifçilik adəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi kimi XIX sonu – XX əsrin əvvəllərində məarif və mədəniyyət tariximizə özəbdi imzasını atmış Sultan Macid Qanızadənin (1866-1937) Vətən qarşısında, millet və milli dövlətçilik yolundakı tarixi xidmətlərinin yüksək qiymətləndirərək onu "Azerbaiyancaya ən çox xidmət etmiş məarifçili-pedagoq", "məşhur icimati xadim", "məarif yolunda dili, sıkri və qələmi ilə səy və hünar göstərən mütəllim", "iqtidarlari bir adıb və maarifmənd", "məşhur, yeyrəlli, himməli (şərafli) mülhərrir", "müsəlmanlar arasında məşhur icimati xadim, yəzici və mülhərrir", "Qəfəzaya-da yetişməkdə olan cəvən ziddiblərimizən ən birincilərindən biri", "zəngin və hərtərəfli inkişaf etmiş bir istedəda malik zəf (şəxsiyyət)" və b. su kimi yüksək epitetlərlə övür və tqədirdilər. Sözsüz, bütün bunlar sababsız deyildi. Çünkü Azar-

dörkin, maarisf və mədəniyyətin yüksəlişinə, müasir tipli məktəblərin yaradılmasına və yayılmasına, milli müəllim kadrlarına yetişdirilməsinə, milli dövlətçiliyin və maarisf sisteminin formalşamasına, nəhayət, maarisfçilərə əzəlibiyatın inkişafına həsr etmişdi...

baycanda milli maařifçilik ideyalarının
böyük carçısı, milli istiqlal harakatının
mücahidlərindən biri olan bu büyük mar-
ařifi 72 illik şərəfi ziyali ömrünün 50
ilini dayanmadan, yorulmadan, usanma-
dan xalqımızın milli oyanışı və özünü-

büyük siyasi xadim İstiqlal Bəyannasının (28 may 1918) qəbul edilməsindən sonra etmiş 26 istiqlal mücahidindən biri idi. Sonralar Azərbaycan Parlamentinin sədr müvəvviyi kimi iclaslara rəhbərlik etdiyi dövrdə milli dövlətlik, məarif və inədəniyyətinin üçün çox əhəmiyyətli bir səri qanunlar qəbul edilmişdi. Bu gün çoxları bilmir ki, Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi, 100 nəfər azərbaycanlı gənclərin xarici ölkələrdə ali təhsil almağı gəndərilməsi, eləcə də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunlar onun parlament iclaslarına sədrliyi ilə qəbul edilmişsi, həmçinin qanunlar bi-böytli məarifçi və dövlət xadimi təsəffüfündən imzalanmışdır...

Lakin Milli Hökumətin sovet Rusiyasının hərbi iddialılısı nticəsində səqutundan sonra bir muddət köhnə dostu Nəriman Nərimanov tərəfindən himayə edilərək repressiyadan yayının Qənizadə dostunun ölümündən sonra üzən muddət askı "Cümhuriyyəti" kimini inənəvi teziyilər və təhdidlərə məruz qalmış, no-hayat, 1937-ci ilə "qırmızı terrorun" qurbanı olmuşdur. Kommunist rejimi tərəfindən görkəmli maarif xadimlərini qarşısında tərədilən bu qanlı cinayət sovet həkimiyəti illərində uzun muddət millətdən güzil saxlanılmış, ölüm tarixi saxtalıdırılmış, elmi ədəbiyyatda 1937-ci ilə güllələndən böyük maarifçinin guya 1942-ci ilə "vəfat etdiyi" barədə uydurma inanılmaz veriliyirdi.

Sultan Məcid Qanızadə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın içtimai-siyasi və mədəni fikir tarixini inşṭessənə zəka və əmol sahiblərinən olub, milli mərañçılık, milli əyan və dırçılış, milli özünüdər və özününətənə, milli azadlıq və dövlətçiliğin ideyalarının gerçəkləşməsi yolunda misilsiz xidmətlər əsərindən milli mərañçılər pleyadəsinin inəkənənələrini təqdim etdilər.

(naslinin) korifeylerinden sayılır. Burada bir tarixi həqiqi təxirəltəməq yərincə düşərdi. Araşdırıcıların həqiqi olaraq qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin 80-ci illərindən XX əsrin 30-cu illərinədək, dəha doğrusu, 1887-ci ildə Bakıda ilk "rus-müsəlman" məktəbinin açılmasından öün əsrin əsasın 37-ci ildində repressiya yarın qalanadək, tam 50 il Azərbaycan xalq məaşrifinə sahəsində elə bir tədbir təsəvvürə gatırınmış münkünlər deyil ki, Sultan Məcid Qonızadının işirəki olmadan gerçəkləşdirilmiş olsu. Bu bir tarixi reallığıdır ki, məktəb və məaşrif işi tam əlli il onu həyatının manə və məzmununu, fəaliyyətinin qayasını təşkil etmişdi. Həqiqətən, həmin müddət ərzində bu böyük məaşrif xadimi Azərbaycanın pedaqoq fikir və inaktəb tarixinə, məaşrif və mədəniyyətinin inkişafına dəyərlər təhsil fəaliyyəti, şərafli adını milli mədəniyyət və dövlətçiliyi tarixinə əbadi hakk etmiş fikir, səyi və anal adamları iddi.

Sultan Məcid Qənizadənin adı milli mədəniyyət və dövlətçilik tariximizə böyük mərəifçi, bənzərsiz pedaqoq, əsl xalq müəllimi, məktəb və adəbiyyat fəsaiisi, görkəmli mərəif xadimi və təşkilatçı, dilçi-inetodist alim, tanınmış ədib, yazıçı, mühəərir, mütərcim, nəhayət, milli istiqalət mühacidi - ictimai siyasi və dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycanın milli təhsil və pedagoji fikir tarixində şanlı sahifələr yazılmış, əsas Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdablı tərəfindən qoymulan milli məarifçilik hərəkatının böyük carşısı kimi məşhurlaşmış, Azərbaycan məarifində böyük tarixi şəxsiyyətlər baxş etmiş məşhur Qori Mülliüllüns Seminariyasiyin Azərbaycan şəbəsinin ilk azərbaycanlı inspektoru (1905-1908) olmuş bəy böyük məarifçisinin pedagoji görüşlərində müləttin mənəvi ləraqqisi və mədəni yüksəlkisində

məktəbin, maarif və mədəniyyətin müstəsna roluna, məlli istiqlal və azadlıqın aparan yolun məhz xalqın məaşlılaşmısından keçməsi və bu yolda ana dilində tədrisin təməl princip olmasına, müsləhim və məktəbin millatın və bütünlikda cəmiyyətin inkişafındakı müstəsna roluna dair fikir və ideyalarının comlaşdırıcı, əslində onun məarifçilik görüşlərinin bir növ manifesti sayılan "Məktəbatı- Şeydəyə Sirvan" romanına daxil olun "Müsləhimlər iftixan" və "Gəlinlər həməyili" əsərlərindən iqtibas edilmiş halolik təkəc müsləhim və məktəb haqqında müdrik kəlamlarından bir neçəsinin burada hərəmtli oxucularımıza xatırlatmaq yerine düşərdi:

- Müəllimin evi məktəbəxanadır, müəllimin dövləti cəcəq-sağirdəridir;
- Müəllimin mütəxəsselfi (mal –mülki, mirasi) qara -qura məktəb mizləridir;
- Müəllimin sazi, nəğməsi məktəbə sagırdılarının sadəcisi, müəllimin istirahəti daşfırclar təshihidir (dizəlizidir);
- Müəllimin mal və mətəhi dərs və təlimdər, müəllimin kəsb (galır) və ücrəti (qazancı) öz millətinin məhəbbət və etimadıdır;
- Müəllim dediyinizt zər mərifət küləbəsinin (dünəyinəsinin) dərbəni (qapıcıçı), nəcət vələmər rəhbərliyi ..

- *Müllatır cahalatından hazır edən müəllim öz balasına nifrat edən ata kimidir. Hünarlı ustاد xam dəmirdən sabrla Misri qılinc yapə bilirə, yaxşı müəllim də kəctəb (nadan) millətdən xosxəlaq canıvəl hazırlıvə bilər.*

• *Bizlər (millət) üçün əgər bir çaraq yanacaqsa, məktəbə ocağının şösləsindən yanaş gərəkdir. Cəhalət mülkünə əgər bir məktəb (ay) doğaçaq işə, yənə məktəbə divarından parlayacaqdır. Əgər sultanlıq iştirəsən, dəri-məktəbə (məktəb qapışın-
da) xədidi oll.*

• Müallimlik har bir asrda ağır

olubsa, bu əsrimizdə dahaca ağırraqdır! Əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qıraqat, gecələr kitabət müləllimlər üçün bir din borcudur...və s.

Hörmetli oxucu! Fikir verdimizsa, 110 il bundan evvel deyilim bu müdrük kəndlərəndə nurlu, işqılı ideyalar nəinki köhnəlmeyib, əksinə, günümüzdə də aktual səslənməkdədir. Böyük maarrifci məlumat məktəb və maarrif yüksəkscəyinə, xalqın mədəni təraqqisinin "avvalcılı piləsinin məktəbin astanasından başlanacağına", bütün şəhər və kəndlərdə yeniyəcə məktəblər açılacağına, bütün millət balalarının məktəbə cəlb ediləcəyinə, bu tələyülkili ümümmi milli vəzifəni gerçəkləşdirməli olan mülliimlərin yetişdiriləcəyinə sonsuz inanımını ifadə edərək demisi: "Ammə bir vaxt olar ki, maarrif məşəlinin işqi aləmi basar, ölkələrdə, şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə, obalar da məktəblər bina olunur, qiraətxanalar açılar..."

Bu ideyaların gerçekleşmesi yolunda əfsanəvi qəhrəman Fərhad kimi yarım əsr külting çalan böyük məaşirinən təməlini qoşduqda müasir məktəb hərakəti XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində təkcə Azərbaycanda deyil, çar Rusiyasının tərkibində yaşayışa müsəlman xalqları arasında, eləcə də İran və digər ölkələrdə yayılısa da, həmin ideyanı tam gerçekleşməsi özündü da faal iştirakı ilə Xalq Cümhuriyyəti illərində mümkün oldu. Sonrakı on illiklərdə dəhə da inkişaf etdirildi. Nəticədə ölkəmizdə müasir təhsil sistemi formalşadı. Şüktürələr olsun ki, Sultan Məcid Qənizadə tərəfindən təməli qoysulan müasir məktəb güñə Azərbaycanda rəaliqə çevrilmiş, məzmunca milli və ümuməşəri döyərlərə əsaslaon milli təhsil sistemimiz dünya təhsil sistemimə sərətlət integrasiya olunmadı. Basqa sözüla, bir zamanlar

Azərbaycan maarifçilərinin, o cümlədən, Sultan Məcid Qənizadənin uğrunda mübarizə apardıqları anadılı milli Azərbaycan məktəbi tərəfən sabitləşmiş və beynəlxalq standartlara cavab verən təhsil məkanını çevrilmişdir...

Lakin belə bir tarixi reallıq da etiraf olunmadırdı ki, Qənizadənin zəngin biqarışyاسının şərəfi iki ilinin-Xalq Cumhuriyyəti illərindəki ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyətinin bir çox tarixi məqamlarını açıq sovet hakimiyyəti illərində yasaq edilmiş, öski "Cümhuriyyəti" və "İtibadçı" kimi mühakimə edilərək qatlı yetirilməsi tarixi saxtalıdırılmış, uzun müddət əsərlərinin çapına icazə verilməmişdir. Ətan asrın 50-ci illərində sovet kommunist rejimindəki "yunsalma" və "istileşmə" lərindən sonra gülənşəs represiya olunmuş digər minlərlə Azərbaycan ziyahları kimi Sultan Məcid Qənizadə və ölümündən sonra bəraət (1956) verilmiş, tömiz adı özüne qaytarılmış, əsərləri çap edilmiş, haqqında elmi araşdırımlar aparılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, onun həyatının son illəri, xüsusilən Cümhuriyyət illəri ilə bağlı bir sıra tarixi məqamlar ya saxtalıdırılmış, yaxud da, ictimai-siyasi fəaliyyətinin 1918-20 illər dövrü haqqda danışmağa qoyulan qadagalar yənə də qüvvədə saxlanılmışdır...

Ölən əsrin sonunda (1991, 18 oktyabr) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyyinə yenidən qovuşması Sultan Məcid Qənizadənin həyat və siyasiyyətinin xalqdan gizlədilmiş bir sıra tarixi məqamlarının üzə çıxarılması, bù böyük şəhəriyyət haqqında xalqa doğru, dürüst məlumat verilməsinə imkan verdi. Hesab edirik ki, bù böyük məarifçinin zəngin biografiyasında, cəxşətli yaradıcılıq dünyasında və şərəfi həyat salnamasında bù güñ də öyrənilməli, iibrat götürülməli

inəqamlar, faydalananlı milli-mənəvi də-yərlər kifayət qədər çoxdur...

Əziz oxucu! Gəlin, bu böyük maarif xadiminin ömür yolunu birlikdə vərəq-ləyək:

Sultan Mecdî Hacı Murtuzâî oğlu Qânîzâda 1866-ci ilin aprelində Azərbaycanın qâdim mülkiyyət mörkəzlerindən olan Şamaxı şəhərində ziyyâl tacir ailəsində doğulub. Atası Hacı Murtuzâî dövründə tanınmış ziyyâlardan id. O, əslən Şamaxının sayılı-seçilən asilzadə, qâdim soylarından olan, qâbri bu gün də ziyyârât edilən Seyx Sultan Dədəgûnşin nəslindəndir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Seyxîn nəsl səcərəsinin tarixi İslâmda 4-cü xâlîfe sayılan Həzrəti Əli ibn Əbûtalibin zamanında gedib çıxır. Manbalarən görə, Seyx Sultan Dədəgûnş Hazrəti Əlinin sələmdarlarından olmuş, sonralar Azərbaycana köç etmiş, Şamaxida məskunlaşmış, orada da vəfat etmiş, qâbri ziyyârât havâzımda qərvânlıqdır. XVIII. asırın rəkamî şairi Ağa Məsim Şirvani Sultan Mecdî Qânîzâdinin ulu babasıdır. Qânîzâdinin verdiyi biografiik məlumatda deyilir ki, "Əsil-nəsəbim (söyklükim) Şirvan türklərindəndir, ulu babam "Məsim" taxallüsü Ağə Məsim Şirvanının Dədəgûnş Şeyxlərindən olduğu qâdim sənəd-lərdə təbqî olunmuşdur..."

Balacı Sultan Mecdî ilk töhsilini Şamaxıda görkemli şair Seyid Əzim Şirvani'nin "Mecdîs" adlı mahalli maktubında almış, galacın büyük satırık şairi Mirza Ələkbər Sabir və sonralar görkemli pedagoqlar kimi tanınmış Həbib bəy Mahmudbəyov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Məmməd Əfəndiyev bir sınıfda oxuyan, həmin məktubda ərəb, fars və rus dillerini mükemmel öyrənmişdir. "Mecdîlis" maktubının son sinifində oxuyan maraqlı bir tarixi hadisə baş vermişdir. Belə ki 1879-cu ilin yayında Qori Müslim

lmlar Seminariyasının yeni açılmış Azərbaycan şöbəsinə tələbə toplamaq məqsədilə Azərbaycana sayahət çıxmış böyük məarifçi Aleksey Osipoviç Çernyayevski safar zamanı Şamaxıya gəlib çıxır. Yətəli olduğundan şəhərləri tapmaq və seçmək xçylı çatınlılaşdır. Seyid Əzim Şirvaninin kəməkləri ilə "Məclis" məktəbinin şəhərlərini çatınlılkə olsa da, Çərrayevski Şamaxı qəza roisini həmin şəhərləri Qoriya yola salmaq üçün fayton pulunu da ödəmişdi. Sentyabrın əvvəllərində Qoriya yola salınmış onda tələbələr üçü, o sıradan, Sultan Məcid seminariyaya təhsil almağa getməkdən imtina edir. O, Şamaxıda qalb üçüncü pillə şəhər rus məktəbində təhsilini davam etdirməyə üstünlük verir. 1882-ci ildə Şamaxı şəhər məktəbini əla qiyamətlərə bittir Sultan Məcid həmin məktəbin nazindəki birlilik pedaqoçı kursu da bitirərək "məhəlli məktəbi müəllimi" şəhədətnaməsi alır...

Ali təhsili müəllim olmaq arzusu ilə yaşıyan gənc Sultan Məcid bu məqsədilə 1883-cü ildə avtunda Tiflis yolların. Oradakı Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu daxil olmaq üçün sənədləri təqdim edir. O, burada öz həmşərliləri, ali məktəbə daxil olmaq üçün galmiş gölcəyin böyük məarifçiləri Həbib bəy Mahmudbəyov və Süləyman bəy Əbdürəhmanbəyovla birlikdə imtahanlara hazırlaşaraq qəbul imtahanlarına uğurla verib Müəllimlər İnstitutuna daxil olur. Sultan Məcid Qanızadə imtahanda yüksək bal toplayıb iləmlikdə üçün dostlarından fərqli olaraq instituta xəzina hesabına deyil, ödənişli şərtlər qəbul edilir. Ailə vəzif-

yatını, təhsil haqqını ödəməyin çatınlılığını nazara alan Sultan Məcid ərzis ilə direktora müraciət edərək təhsil almaqdən imtina etdiyini bildirir. Direktor onuna səhəb zamanı Sultan Məcidin istedadlı gənc olduğunu görüb ona təhsilini davam etdirməyi məsləhət görür və söz verir ki, dars ilinin ikinci yarısından onun da xəzinəsə hesabına təhsil almasına şərait yaranacaqdır. Direktor verdiyi sözə sadıq çıxır və deyilən vaxtda Sultan Məcid təhsil haqqından azad edilir. Yeri galmışkən deyə ki, 1872-ci ildə Şimali və Cənubi Qafqazın aləhisi üçün açılan Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu 1919-cu ilədək fəaliyyət göstərməkdədir. İnstitutu maddi cəhətdən təmin etmək məqsədilə 1896-ci ildə İmparatorun fərmanı ilə Bakı milyonçusu, məscən Şəmsi Əsədullayev onu xərxi popeçiteli (qayyumu) təyin edilmiş, məscənə vəfat edənəndək (1913-cü il) həmin məktəbə hamilik etmişdi...

Sultan Məcid Qanızadə dostları ilə barabər, həmin institutda mükməmələ təhsil alaraq böyük azurlarla vətənə döñəcəyi, xalqının məariflənməsi yolunda çalışacağı günü səbirsizlikə görəyirdi. Yaxşı deyiblər: sən saydıgını say, gör fələnə na sayın... Nəhayət, 3 azərbaycanlı gəncin gözəldiyi gün golib çatdır. 1887-ci il iyunun 20-də Müəllimlər İnstitutunun növbəti buraxılışı münasibatlı təntənəli mərasim keçirildi, məzunlara attestatlar (diplomlar) paylandı, onlar təyinat almaq üçün Qafqaz Təhsil Dairəsinə göndərildi. Dairənin popeçiteli hər bir məzuna—gənc müəllimlər üç yüz manat pul, bir dəst qara kostyum və pedaqoġikaya dair bir dəst kitab verib, xeyir-duş ilə iş yeri yola saldı. Elə ki, növbə 3 azərbaycanlı məzuna yetişdi, bu zaman Qafqaz Təhsil Dairəsinin popeçiteli məarif naziri qraf Delyanovun islam dininə mənsub olanları ali tipli şəhər xalq məktəblərinə zəruri

həllarda buraxmaq haqqında 1885-cə il tarixli sərəncamını xatırladaraq onlara təyinatdan kənarda saxlanıldıqlarını, bu sababdan da onlara pul, geyim və kitab verilməyəcəyini bildirdi. Bu gözənləməz xəbərdən dərin sarsıntı keçirən göləcəyin 3 böyük müəllimi və məarif xadimi çəş — baş qalmışdır. Onlar kömək üçün institutu direktoruna müraciət etsələr də, institutu olmadı. Azərbaycana dönməkdən savayı çıxış yolu olmadığını görən dostlardan biri Süləyman bəy Əbdürəhmanbəyov doğuldugu Qutqəsə (Qəbələ) və ikisi isə—Sultan Məcid Qanızadə və Həbib bəy Mahmudbəyov "neft və milyonlar sahələndə" sıyalı Bakıya (1887-ci ilin senyabrında) qayıtlı. Sultan Məcid dostu ilə Bakının hənsi məktəbina üz tutululara, radd cavabı alıdlar. Çünkü Rusiya məarif naziri qraf Delyanovun müsəlman müəllimlərinə şəhər dövlət məktəbində İsləməyə qoyduğunu qadağ'a Bakıda da tətbiq olunurdu. Hər şəydan əlli üzülən, böyük azurlarla həmvətənlərinə, soyadlarında məarif işığı, elm nuru gatırıñ iki qeyrəti Vətən övladı bu çıxılmaz vəziyyətdən nücat yoluyla azərbaycanlı uşaqlara məxsus mütəsir tələblərə cavab verən dənizlər xüsusi ibtidai məktəb təsis etməkdən gəldürlər. Əslindən bu qərər həyat və yaşımaq uğrunda "olum, ya ölmə" dilemmənin qarşısında qalan gənc müəllimlərin son qərəri idi. Dini xürafatın təqyan etdiyi Bakı mühitində bu işi gerçəkləşdirmək çatın idi. Dostlər bu məsələdə Bakı qazisi Axund Molla Cəvadə müraciət etmək qərərimə goldular. Sonralar "İşrad" qəzetində (1906) Axund Molla Cəvadın vəfatı ilə bağlı vida yazısında Sultan Məcid ötən günləri minnədənlikdə dəyərləri ilə xatırlayaraq yazardı ki, mərhum qazi Axund bizim səhəbatimizdən çox razi qaldı və "millət gözü məktəb cıraqıyla işləşənlər" deyərək məktəb

əcmaq fikrinizi bəyəndi, öz oğlanlarını da məktəbimizə oxumaga göndərdi. Qazinin xeyir-duşu və qeyrəti məktəbimizin gələcək təraqüsəsine səbəb oldu...

Şəhər qazisindən manavı dostək alan gənc müəllimlər məktəbin layihəsini, tədris programını hazırlayıb Tiflis-Qafqaz Təhsil Dairəsinə göndərdilər. Cox keçəmadı ki, oradan şad xəbər geldi: məktəbin açılmasına icaza verildi. Məktəb üçün bina icarəyə götürüldü, realni məktəbdən müvəqqəti istifadə üçün yazi taxası, parta, stol və stul alındı. Nəhayət, 1887-ci il oktyabrın 20-də Bakıda, azərbaycanlılara məxsus ilki müasir tipli "rus-müsəlman" (Azərbaycan) məktəbi fəaliyyətə başlıdı ki, bununla da Azərbaycanın təhsil tarixində yeni dövrün təməli qoyuldu, nəticədə Sultan Məcid Qanızadə və Həbib bəy Mahmudbəyovun adı bu məktəblərin qurucusu kimi milli məktəb tarixinə abediyə yazıldı. Bu yeni tipli məktəb Rusiyada yaşayan müslimlənlərə məxsus yeganə tədris məfəssisəsi idir və təzliklə İslami dünyasında böyük şöhrət qazandı. Məktəbdə Azərbaycan, rus və fars dilləri, həcas və şəriət fənləri tədris olundurdu. Rus dili Azərbaycan və fars dilləri ilə eyni səviyyədə tədris olunduğu üçün məktəb "rus-müsəlman" məktəbi adlanırdı. Azərbaycan və fars dilləri Sultan Məcid, rus dili və həcas Həbib bəy, şəriət dərsleri isə Ağababa Axundov tərəfindən tədris olundurdu.

Azərbaycanın təhsil tarixinə şanlı sahifələr yazmış xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi 4 il uğurla fəaliyyət göstərirdikdən sonra 1891-ci ildə Bakının 150 nəfər sahini şəhər Dumasına müraciət edərək, həmin məktəbin şəhər idarəsi hesabına maliyyələşdirilməsini xahiş etdi. Şəhər Duması müraciətə müsbət cavab verdi. İlk xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi bağlıdır və onun yerində şəhər idarəsi hesabına

maliyələşən iki yeni "rus-müsəlman" məktəbi açıldı. Bununla da, iki gənc müəllimin xüsusi "rus-müsəlman" məktəbi əz tərxi missiyasını yerinə yetirdi, yəni apylan 1-ci "rus-müsəlman" məktəbinə Həbib bay Mahmudbəyov, 2-cisində isə Sultan Məcid Qənizadə müdür təyin edildi. Tezliklə Bakıda və əyalətlərdə bətipli məktəblərin sayı sürətlə artdı. Məktəbin xəzinə sorağı qonşu vilayətlərə da çatdı. Tezliklə Orta Asiyada yeni məktəb hərəkəti başlandı, həmin məktəb hərəkətə istiqamət vermək üçün Sultan Məcid Qənizadə Səmərgəndə davat olundu. 40 gün orada qalaraq həmin məktəblərinə tədris plan və programlarını hazırlanıqda yarlı maarifçilər yaxından kömək etdi. Sultan Məcid Qənizadə yeni məktəb hərəkətində qazanılan uğurları daha da əsaslılaşdırınlıq məqsədilə "rus-müsəlman" ibtidai məktəblərinin 2-ci pillə şəhər məktəbinə çəvrimləşti. Qafqaz Təhsil Dairəsinə müraciət eddi. Böyük çətinliklərden sonra 1898-ci ilin sentyabrında Bakıda azərbaycanlılara məxsus ilk 2-ci pillə şəhər məktəbi (6 illik natamam orta təhsil müəssisəsi) fəaliyyətə başladı. Qənizadə həmin məktəbə müvəqqəti müdür təyin eddi. Böyük mesenət Hacı Zeynalabdin Tağıyev məktəbin fəxri poeçəti seçildi. Bu məktəbdə Süleyman bay Əbdürəhmanbəy, Əlisgəndər Cəfərzadə, Abdulla bay Əfəndiyev, Babəbabay Səfərəlibəyov, Abdulla bay Səbhanverdiyev, Əbdürəhman bay Hacıverdiyev, Abdulla Şaiq və bu kimi böyük maarifçilər dərs deyirildi. Dövrün qaydalarına görə 2-ci pillə məktəblər ali təhsil ocağı sayılır, məktəbin müdürü və müəllimləri dövlət məmənu hesab olunur, müəyyən imtiyazlardan istifadə edirdi. Lakin bu imtiyazlar yalnız xristian dininə tapınan inşüllişlər üçün nəzərdə tutulduğu üçün Qənizadənin müdürüyyi Qafqaz Təhsil

Dairəsi tərəfindən rəsmən təsdiq edilmişdi. O, burada 1905-ci ilin avqustundan Qori Müəllimlər Seminariyasının tətar (Azərbaycan) şöbəsinə inspektor təyin olununca qədər müvəqqəti müdür kimi çalışdı. Yeri gəlmışkən, deyək ki, həmin məktəb Bakıdakı indiki 18 sayılı məktəbin yerində yerləşmişdi. Həmin məktəb kəhənə bakılırların yaddaşında "Mirzə Məcid" məktəbi kimi qalmışdır...

Azərbaycanın məktəb tarixində yenidən dövrün başlangıcı sayılan və baniləri Sultan Məcid Qənizadə və Həbib bay Mahmudbəyov olan "rus-müsəlman" məktəblərinin maarif və mədəniyyətimizin inkişafında oynadıqları müstəsənə rol nəzərə alınaraq 1912-ci ilə "Nicat" maarif cəmiyyətinin təşəbbüs ilə həmin məktəblərin 25 illik yubileyi keçirilmişdi. Yubiley münasibəti ilə məşərə müəllim və müəllim Həşim bay Vəzirovun "Bakıdakı rusi-müsəlmanı məktəblərin 25 illik yubiləsi münasibəti ilə" adlı kitabı buraxılmış, orada Qənizadə və Mahmudbəyovun xalqın maariflənməsi sahəsində böyük emməlləri gorayıncı yüksək qiymətləndirilmişdi. Bu da çox əlamətdər idi ki, yubiley komitəsinə rəhbərlik böyük maarifçisi-mesenət Hacı Zeynalabdin Tağıyev və həvələ edilmişdi. Bu yubiley böyük təntənə ilə keçirilmiş, dövrü matbuatda geniş işıqlandırılmışdı. Yeri gəlmışkən onu da deyək ki, "rus-müsəlman" məktəbləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qarısı ilə "Türk məktəbi", sovet hakimiyyəti illərində isə "sovet əmək məktəbi" adlandırılmış məsəsir Azərbaycan məktəbinin şəhərlərində...

Burada bir tarixi məqamı xatırlatmaq yerinə düşürdi: Qənizadənin xalq maarifi sahəsində xidmətləri onu Rusiya müəllimləri və Yaxın Şərqi məşhurlaşdırılmışdı. Rəsmi hökumət dairələri və pedaqoji ictimaliyat onu görkəmli maarif

xadimini kimi qəbul edir və təqdir edirdi. Həsab edirik ki, bu etiraf və etimadın parlaq nümunəsi kimi 1901-ci ilə Bakıda çəkilmis müsəlman müəllimlərinin bir qrupunun təmsil olunduğu bir foto bu baxımdan cox iibratımız və qiymətdir. Fotoda Azərbaycanın fonundə yoğun gövdəli, iri və qüvvəli budaları olan ağac təsvir edilir. Onun budalarından asırın təminin müəllimlərinin, gəvdəsində isə Sultan Məcid Qənizadənin şəhər həkk edilir. Bununla da fotoda dövrün maarif xadimləri arasında böyük maarifçinin müstəsna nüfuzu və rolu simvolizə olunmuşdur...

Böyük maarifçi Qənizadənin yeni tipli "rus-müsəlman" məktəbləri sahəsində qazandığı uğurlar, pedaqoji ictimaliyat və xalq arasında böyük nüfuzu nəzərə alınaraq o, 1905-ci ilin avqustunda Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə inspektor təyin edildi. Bu vəzifədə də, Azərbaycan xalqına layaqatla xidmət edən Qənizadə seminariyaya azərbaycanlı gənclərin qəbulunun artırılmasına nail olud. Bu məqsədə Bakı milyonçularının, xüsusun da, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik fealiyyətindən gencis istifadə etməyə başladı. Bu vəzifədə müfəttiş təyin olunmuş ilk azərbaycanlı olan Sultan Məcid Qənizadə ilə seminariyanın direktoru Miropov (Miropov) arasında buna görə ədəvət başlandı. Qənizadə ona qarşı yönələn mənşə münasibət heç vaxt dözməmisi və rəhbərliyə qarşı açıq mübarizəyə başlamışdı. Qənizadənin Qafqaz Təhsil Dairəsinə gizli donoslara yaran Miropovun sonuncu rəsimi təqdimatı əsasında Sultan Məcid Qənizadə 1908-ci ilə vəzifəsindən azad edildi. Bu adətsizliyi dözməyən Sultan Məcid Qənizadə Qafqaz Təhsil Dairəsinin poeçəti ilə görüşür. Məsələnin məhiyyəti və şəbəkələri poeçəti izah olu-

nur. Nəticədə poeçəti öz qərərimi dəyişmək məcburiyyətində qılır və Sultan Məcid Qənizadəyə yerində qalb işləmək təklif olunur. Lakin o, Miropovla arasındakı yaranan nərazılıq şəraitində seminariyada işləmək dəninti edir. Bunu nəzərə alan poeçəti Sultan Məcid Qənizadəni öz xahişi ilə inspektorluqdan azad edərək dəhə böyük vəzifəyə-Bakı Quberniyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəbləri idarəsinin 2-ci rayonu üzrə inspektoru vəzifəsinə təyin edir. Bu da tarixi faktdır ki, Sultan Məcid Qənizadə xalq məktəblərinin inspektorluq vəzifəsinə təyin edilən ilk azərbaycanlı idi. Deməli, bu böyük maarifçi digər vəzifələrdə olduğu kimi burada dəlikliliyini qoruyub saxlamışdır. Onu da deyək ki, Sultan Məcid Qənizadənin inspektor kimi nəzərə etdiyi əraziyə Bakı və onun ətrafindakı bütün məktəblər, Şamaxı, Quba və Göyçay qəzalərinin təhsil ocaqları daxil idi. Məraqlıdır ki, o, Bakı Quberniyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəblərinin inspektoru vəzifəsinə təyin olundan (1908-ci il avqust) Firdun bay Kəçərlini öz yerinə-Azərbaycan şöbəsinə müfəttiş, keçmiş məktəb yoldaşı Mirzə Ələkbər Sabir isə Firdun bayın yerinə seminariyaya ana dili və şəhər müəllimli təyin etdi. Məraqlıdır istəsə, Mirovyp və onun havadaları bu ideyanın gerçəkləşməsinə imkan vermemişdilər. Bu hadisələr böyük maarifçinin 1930-cu illərdə qələmə aldığı "Sabit həqiqindən kicil bir xatirə" adlı memuar əsərində ürək ağrısı ilə qələmə alınmışdır...

1917-ci ilə fevral əvvəliliyindən sonra Zaqafqaziya Komissarlığının qərən ilə Bakı Quberniyası və Dağıstan Vilayəti xalq məktəbləri idarəsinin naziri (direktor) vəzifəsinə təyin edilən, 1918-ci ilə Bakı Kommunizmi qurulanadık həmin vəzifədə çalışan Sultan Məcid Qənizadə

Rusiyada baş veren siyasi proseslərdən sonra aktiv siyasi fəaliyyət qoşulur. O, həmin ildə "İttihad-Rusiyadə müsləmənlilik" partiyasının qurucularından biri və təmsilçisi kimi əvvələs Zaqafqaziya seyminin, sonra Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilmiş İstiqlal Bayannarasının qəbulundan iştirak etmiş, ilə milli dövlətin quruculuq işlərindən və parlament iclaslarında fəal iştirak etmişdir. S.M.Qənizadə 1919-cu ilin avqustunda Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti sədrinin müvənni seçilmiş, bir sira təcəübüllü qanunların qəbulundan parlament iclaslarına sədrlik etmişdir. Qısa müddət Nəsib bəy Yusifbəylinin rəhbərlik etdiyi 2-ci hökumət kabинəsində Dövlət nəzarəti naziri vəzifəsini da tutmuşdur. Parlamentdə müxalifətə olan "İttihad" partiyasının təmsilçisi kimi iqtidarda olan "Müsavat" liderlərinə xüsusən də, keçmiş şagirdi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qarşı kəskin tənqid mövqeyi ilə seçilmiş, sonralar qələmə alındı "XIX əsrin axır illərində maarif və ədəbiyyata dair xatirat" əsərində Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin fəaliyyətini kəskin tənqid etmişdi.

1920-ci ildə 27 Apcr çevrilişi zamanı bolşeviklərin tərəfinə keçən Sultan Məcid Qənizadə "Kommunist" qəzetiñin 5 may 1920-ci il tarixli nömrəsində sovet hökumətinin platoğuna nəsni qəbul etdiyini bildirən bayanatla çıxış etmişdi. Yeni hökumətin başçısı Nəriman Nərimanovla dostluğu bu böyük maarifçini bolşeviklərin sovet hakimiyyətinin ilk illərində "İttihad" partiyasının üzvlərinə qarşı yönələn dəişəti repressiyalardan xilas etmişdi. Yeri galırıksın, bir tarixi məqamı yada salmaq faydalı olardı. Bəllidir ki, Sultan Məcid Tiflisdə təhsil allığı ilərdə Nərimanovla tanış olmuş, bə tanışlıq əbədi dostluğa çevrilmişdi. 1891-ci ildə Bakıya gələn Nərimanov burada Sultan Məcid və

Həbib bəyin qayğısı ilə əhatə olunmuş, xüsusi "rus-müsəlman" məktəbinin bir tağı onun üçün mənzil kimi ayrılmış, məktəbdə işləmən olunmuşdu. Bu qayğı sonrak, illərdə Nərimannın ailəsi Bakıya köçdükdən sonra da davam etmişdi. Sonrak Sultan Məcidin təşəbbüs və Nərimanovun rəhbərliyi ilə Bakıda ziyanlılar özyəni, kitabxana və qiraətxana da təşkil edilmişdi. Bu cür dostluq və əməkdaş Nərimanovun ölümüne qədər davam etmişdi...

Bu münasibəti unutmayan Nərimanov kəməkliyi və himayəsi ilə 1920-25-ci illərdə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığında dərslik və sinifdənənar oxu materialı hazırlayan şöbənin müdürü iqtidarda olan Sultan Məcid Qənizadə bu illərdə aparılan dərslik islahatına rəhbərlik etmişdir. Nərimanovun ölümündən sonra Maarif Komissarlığından uzaqlaşdırılan Sultan Məcid Qənizadə bir müddət Bakı şəhər Xalq Maarifi idarəsində inspektor, bir sira texnikum-larda pedaqoçı təcrübə rəhbəri kimi çalışmış, ömrünün son illərində Azərbaycan Şəhəri İstifadət (indiki Nəft Akademiyası) dərs demişdir. Lakin bu illərdə Damokl qılıncı hər zaman Sultan Məcid Qənizadənin başı üzərində asılı olmuş, mənəvi təzyiq və təhdidlər onu qarabağlı İsləmizdir. Nəhayət, 1937-ci ildə aski "Cümhuriyyətçilər" və milli ziyyətlərə qarşı başlanan "qırmızı terror" dalğası Sultan Məcid Qənizadədən də yan ötməmiş və o, kommunist rejiminin repressiya qurbanlarından biri kimi gülləşənmiş, 1956-ci ildə ona bərəət verilmişdir.

Sultan Məcid Qənizadə milli maarif və mədəniyyət tariximizə çox zəngin bir iş qoşub getmişdir. O, böyük maarifçi olmaqla yanaşı, görkəmli dilçi metodist alim, tanınmış ədib və mühərrir kimi de maarif və ədəbiyyat tarixində iz qoymuş

səxsiyyatlardan biridir. Onun elmi, pedaqoçı və ədəbi irsi içərisində "Məktubatı - Şeyda boy Şirvani" romanı müstəsna yer tutur. Elmi və tədris-metodik əsərlərinə Azərbaycan, rus və fars dillerinə tədrişindən ötrü yazdırı 2 cildlik "İstilahi-Azərbaycan", "Rus dilinin müəllimi" ("Samouçitc ruskogo yazyika"), "Kılıdi ədəbiyyat" ("Əlisqəndər Cəfərzadə ilə birlikdə), "Əlifbay - mətbəhərək" ("Kəşmə olıbə") dərsliklərini, "Lügəti-rusi və türk", "Lügəti-türki və rus" lügətlərini misal göstərmək olar. Sultan Məcid Qənizadənin Azərbaycan dilinin grammatikasında həsr olunan "İstilahi-Azərbaycan" dərsliyi 1890-ci ildən 1922-ci ildək 6 dəfə böyük tirajla çap olunmuş, Azərbaycan məktəbələrində 30 ildən çox ləyəqatlı xidmət etmişdir. Eyni sözləri onun rusca -azərbaycanca lügətləri haqqında da de-

moluk. Sultan Məcid Qənizadə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük maarifçi, söz, fikir və əmal adamları, dilçi metodist alim, tanınmış ədib və ictimai-siyasi xadim idi. Onun haqqı dəyərinən qoşulmasından 73 ildən artıq vaxt ötsə də, o, əsərlərinde, əməllərinde və parlaq ideyalarında bu gün də yaşıyır. Əsərləri çap edilib, haqqında araşdırımlar aparılıb, adı Şamaxı şəhər i nömrəli tam orta məktəbə verilib, ən başlıcası isə tamiz adı özünə qaytarılıb, böyük milli ideyaları ölkəmizdə həyata keçirilib. Hesab edirik ki, neçə ki Azərbaycanın zəngin məktəb və pedaqoçı fikir tarixi, qədim ədəbiyyatı var, deñalı, Azərbaycanda müasir məktəb hərəkatının banisi və misilsiz carşıçı, böyük maarifçi Sultan Məcid Qənizadənin də adı və əməlləri hər zaman yaşayacaqdır.

М.Марданов,
А.Кулиев

Выдающийся деятель просвещения:
Султан Меджид Ганизаде
Резюме

В статье подчеркивается, что будучий великим просветителем Азербайджанского народа в конце XIX в начале XX века и языковедом методистом Султан Меджид Ганизаде, также считается основоположником современного школьного движения в нашей стране. Рассказывается о его бесценных заслугах в возрождении и самосознании народа, в воззвании и вновь созданной школы современного типа, в подготовке педагогических кадров, в формировании системы просвещения и в создании некоторых учебников на родном языке.

М.Марданов,
А.Гулиев

Outstanding Educationist:
Sultan Macid Ganizadeh

Summary

In this article it is emphasized that great linguist methodist and scientist of Azerbaijan Sultan Macid Ganizadeh became the founder of national school movement at the beginning of XIX and at the end of XX century. It is noted that he did his best to enhance national rebirth, education and culture of the people, established modern schools, prepared national teacher staff, formulated education system and compiled a number of text books in Azerbaijan language.